

Endarreriment econòmic i crisi de la vella societat al sud del País Valencià

per Jesús Millán

Els moviments polítics de caire absolutista impliquen allò que a primer cop d'ull es podria considerar com a una paradoxa curiosa. Provaré de sintetitzar-la dient que es tractaria d'explicar les raons del suport popular al manteniment del sistema senyorial, especialment per part de les capes més baixes de la societat. Serien, per tant, el més oprimits els qui defensarien el mateix règim opressiu. Heus ací, en línies esquemàtiques, el problema que cal que resolgui l'estudi dels orígens socials del carlisme. I, atesa la manera com apareix, és lògic que calgui cercar les explicacions possibles en les situacions concretes i localitzades que feren aparèixer aquesta mena de moviments.

Manuel Ardit ja enuncia els orígens socials del carlisme valencià, amb tota llur càrrega problemàtica, en allò que pot considerar-se com una primera aproximació. Ardit comprovava la tradició de lluita antifeudal, sobretot entre les capes superiors de la pagesia valenciana durant el segle XVIII, i observava de quina manera els pagesos van acollir amb esperança l'abolició de les senyories feta per les corts de Cadis el 1811. Més tard hi hagué una ruptura de l'aliança pagesa: els camperols pobres havien restat defraudats davant la manca de repartiments de terres que les capes predominants del liberalisme no estaven disposades a fer. Seria, per tant, «una alianza rota, la alianza entre las fuerzas que impulsaron la revolución burguesa en el País Valenciano y su fuerza de choque campesina, que después desertó hacia el campo absolutista».¹

És lògic que la revolució liberal no satisfés les aspiracions dels grups inferiors de la pagesia, atesa la manera com es dugué a terme. En definitiva, no s'havien de beneficiar ni de la desamortització ni de la dissolució de les senyories. Però fins i tot admetent-ho, crec que resten una sèrie d'interrogants fonamentals que cal contestar. D'una banda, no semblen clares les raons per les quals els pagesos pobres —davant d'aquesta revolució liberal insatisfactòria— passaren a aliar-se amb la reacció. Per què un canvi semblant sense alternativa intermèdia? I, concretament, quina mena de raons inhibiren que els grups perjudicats per la revolució liberal formulessin llur pròpia revolució? Cal trobar el desllorigador d'allò que menà els pagesos pobres a integrar-se dins el bloc clerical i reaccionari, les formulacions del qual tampoc no havien de resultar viables.

1. Manuel ARDIT, *Revolución burguesa y revuelta campesina (1789-1840)*, a *Siete temas sobre historia contemporánea del País Valenciano* (València, Facultat de Filosofia i Lletres, 1974), p. 98, i *Revolución liberal y revuelta campesina. Un ensayo sobre la desintegración del régimen feudal en el País Valenciano (1793-1840)* (Eslugues de Llobregat, Ariel, 1977).

Perquè també és palès que un canvi semblant d'aliances no es va produir pas a tot arreu. En línies generals, els pagesos feren costat al règim liberal d'una manera més o menys passiva, i en alguns casos es van aliar amb les capes més progressistes d'aquest fins a arribar al naixement de l'anarquisme. El carlisme és, doncs, un cas a part, sobretot perquè es tracta d'un fenomen sempre localitzat i que difícilment assoleix d'estendre's. Cal, doncs, escatir de quina manera eren diferents unes societats que responien també d'una manera diferent davant uns processos polítics generals.

El creixement valencià durant el segle XVIII

El debat sobre la no industrialització valenciana ha destacat en un primer terme el caràcter del creixement durant el segle XVIII, sobretot en relació amb l'evolució posterior del País Valencià. Sembla clar que el segle XVIII assenyalava un punt decisiu d'inflexió entre les velles formes econòmiques i les noves formes expansives. El cas de Catalunya, amb l'inici de la industrialització, n'és un bon exemple. Però aquests processos afectaren el conjunt de la societat hispànica d'una manera molt desigual, encara que això no vol dir que s'escapés, d'una manera o d'una altra, de llur camp d'acció.

Es fàcil de constatar que el País Valencià tingué un auge demogràfic i econòmic important al llarg del segle XVIII, però ja no resulta tan fàcil de captar el caràcter específic del grau de desenvolupament que s'hi assolí, els condicionants i els factors que en aquella època van restringir el procés d'industrialització. Certament, com ha indicat Màrius Garcia Bonafè,² l'agricultura valenciana topava amb les grans càrregues feudals encara vigents, i això reduïa considerablement la capacitat de demanda del mercat. En unes condicions semblants, resulta lògic que el creixement econòmic s'acomodés a les circumstàncies predominants i que la industrialització només sorgís en «illots industrials», com ho palesa el cas d'Alcoi.³ També es pot assegurar que la producció sedera urbana topava amb problemes greus, que n'impediren l'evolució cap a una indústria desenvolupada, tal i com succeí en altres països, i que les causes decisives d'aquest fracàs fossin degudes a les debilitats del sector agrari, tal com ha indicat Martínez Santos.⁴

De tota manera, la mera descripció de l'economia valenciana com a essencialment agrícola o de subsistència no pot ésser satisfactòria. Si el que es tracta de saber és el curs particular que seguiren l'economia i la societat valencianes, cal enfrontar-se amb el problema de saber en quina mesura les transformacions no arribaren al nivell de les del Principat, però també de quina manera l'opressió senyorial era diferent de la de Castella, Galícia o Andalusia. És en aquest camp on l'estudi comparatiu permetria d'explicar l'abast i les limitacions del

2. *El marc històric de la industrialització valenciana, a Nova frontera econòmica (País Valencià, 1974)* (València, Gorg, 1974), ps. 23-36.

3. Vid. Rafael ARACIL i Màrius GARCIA BONAFÈ, *Industrialització al País Valencià: Alcoi* (València, E. Climent, 1974).

4. VICENTE MARTÍNEZ SANTOS, *La sederia de Valencia, 1750-1865. Algunos problemas*, tesi doctoral (València, Facultat de Filosofia i Lletres, 1974); *Cara i creu de la sederia de València, 1750-1800*, «Arguments», núm. 2 (1975), ps. 35-57, i *Sederia i industrialització. El cas de València (1750-1870)*, «Recerques», núm. 5 (1975), ps. 111-137.

creixement econòmic que s'experimentà el segle XVIII,⁵ ja que cal no oblidar les diferències qualitatives entre els diferents graus d'endarreriment, i és aquest el problema, precisament, que cal deixar resolt.

Pel que fa a això, són interessants els problemes que planteja Joan A. Tomàs Carpi⁶ relatius a la necessitat de comprendre els processos del set-cents en llur veritable complexitat. Cal trobar el marc en el qual es produïren unes transformacions agràries innegables, encara que fossin insuficients per a permetre la desclosa d'un tipus modern d'indústria. Sembla prou clar que el model d'agricultura de subsistència no es pot generalitzar per a tot el País Valencià. Cal plantejar, per tant, fins on arribà veritablement l'impuls transformador del segle. Això aportarà un altra dimensió sociològica d'una importància especial: el grau en què s'hi haurà desenvolupat una nova divisió social i hi hauran aparegut grups els interessos dels quals lluiten contra les velles estructures o, contràriament, les necessiten encara i se'n beneficien. Crec que és en aquests termes —amb els quals empenem l'anàlisi de la relació complexa que hi ha entre l'economia i les actituds polítiques— que cal plantejar els problemes que ofereix la divisió entre la ciutat i la ruralia, d'una transcendència particular en molts conflictes socials fins a una època ben avançada.

En quines condicions tingué lloc l'expansió de l'agricultura valenciana del segle XVIII? Heus ací un problema fonamental del qual amb prou feines tenim notícies directes. Si hom pren com a mostra l'aportació recent i valuosa de J. A. Chiquillo,⁷ podrà apreciar que les rompudes hi proliferaren, especialment a la primera meitat del segle. A les comarques estudiades es tracta normalment de petites extensions de terra (per regla general, de menys de 24 fanecades) que la família pagesa ha de començar a conrear a fi d'ampliar el patrimoni futur dels fills. Les transformacions de secà en reg només són a l'abast d'uns quants, i la majoria continua practicant els conreus tradicionals. Aquesta mena de creixement, mancat d'innovacions tècniques importants, acaba per esgotar-se cap a mitjan segle, quan hom arriba a les terres pitjors, sobre les quals graviten ja durament les càrregues senyorials. D'aquesta manera, són els pagesos instal·lats en les zones de conreu més antigues els qui es troben en millors condicions, mentre que el creixement demogràfic es troba a punt de depassar les possibilitats de l'agricultura.

L'extrem sud del País Valencià també experimentà un creixement demogràfic important durant el segle XVIII, probablement superior al 230 per cent, que s'ha calculat com a mitjana per al conjunt del País Valencià.⁸ I és també indubtable que això anà acompanyat de transformacions agràries importants. Cap a la fi del segle, Cavanilles resumí així la situació del Baix Segura: «*No son menores los [progresos] que de dos siglos a esta parte ha tenido la huerta*

5. Un exemple interessant per al cas italià és el treball de Luciano CAFAGNA, *En torno a los orígenes del dualismo económico italiano*, publicat a *Industrialización y desarrollo* (Madrid, Alberto Corazón, 1974), ps. 75-117.

6. *La economía valenciana: modelos de interpretación* (València, Fernando Torres, 1976).

7. *Aproximación al régimen señorial valenciano durante el siglo XVIII*, tesi de llicenciatura (València, Facultat de Filosofia i Lletres, 1977).

8. La comparació entre les dades del cens del regne de València del 1716 i les de Cavanilles del 1794 mostra un creixement global del 371,1 %. Amb tot, és molt probable que les xifres del principi del segle siguin notablement inferiors a les reals. Cf. F. BUSTELO, *La población del País Valencià al segle XVIII*, «*Recerques*» núm. 5 (1975), ps. 73-96.

*de Oribuela, donde se ven pueblos nuevos, triplicado el vecindario de los antiguos, y un cultivo esmerado en el siglo actual, mas aún no han podido completar la obra: quedan todavía eriales, y varios campos tan descuidados, que el orozuz oficinal sufoca las plantas que siembra el labrador; se desperdician aguas, porque al regar no se observa el método debido; y por esto ni de ellas, ni de la tierra se saca la utilidad posible.»*⁹

L'agricultura d'aquesta zona palesa un conjunt molt notable de contrastes. Les innovacions importants s'han produït dins un marc particular que es caracteritza per l'alt grau de concentració de la propietat de la terra. Al marge dels municipis de senyoria, amb vassalls emfiteutes (Albatera, Coix, Redovà, Bigastre), hi ha pobles sencers on tota la terra és del domini del senyor, el qual la lloga als veïns o la conrea per mitjà de jornalers. Aquest és el cas de Xacarella, Benejús, Benferri, la Daia i la Pobla de Rocamora.¹⁰ Probablement hi hagué un procés de refeudalització intensa a la comarca d'ençà del segle XVII, com ho fan pensar alguns fets aïllats. Cap al 1622 mossèn Bellot denunciava la introducció del lluisme a Xacarella per part d'un propietari ric, don Lluís Togores. També hi ha indicis que es produïren canvis importants a les estructures agràries de l'horta a favor dels nous grans propietaris.¹¹ Per tant, és probable que aquesta tendència marqués d'antuvi tot el procés de creixement que s'experimentà en el curs del segle XVIII.

Aquest conjunt d'estímul expansius i, alhora, de tendències a la concentració del poder econòmic aparegué a la fi del set-cents. És cert que Cavanilles parla de «*las mejoras que se notan y la emulación e industria de un número crecido de labradores*». Però el que cal precisar és el grau de difusió que tingueren les noves iniciatives econòmiques i llur capacitat d'influir en el conjunt. Un cas d'un atractiu particular el té el conreu de tarongers, que havia assolit una importància especial al Baix Segura cap a la darrerïa del segle.¹² A més, es tractava d'una producció molt rendable i que atreia poderosament les inversions. Segons Cavanilles, els tarongers de la comarca «*rinden más utilidad que cualquiera otra cosecha; por lo qual se convierten cada día en huertos de naranjos aquellos campos que producían trigos y maíces, granos que se van sembrando en tierras más apartadas de la ciudad, mal cuidadas antes, o enteramente abandonadas*».¹³ He fet una prospecció que crec que és significativa entre els

9. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de Valencia* (Saragossa 1958), vol. II, p. 359.

10. J. CAMARENA, *Padrón demográfico-económico del reino de Valencia ¿1735?* (València, Anubar, 1966), ps. 86-88. Els tres darrers eren del marquès de Rafal, més tard personatge destacat del liberalisme en aquesta regió.

11. P. BELLÓT, *Anales de Oribuela (siglos XIV-XVI)* (Oriola 1956), vol. II, p. 183; Arxiu de la Corona d'Aragó, *Consejo de Aragón*, lligall 615; Arxiu del Regne de València (ARV), *Cancillería real: Corts de l'any 1645*, folis 276-276v.

Per a una interpretació general de la crisi del segle XVII al País Valencià, cf. M. GARCIA BONAFÉ, *Les arrels d'una debilitat nacional*, a Pere SISÈ, *Raons d'identitat del País Valencià* (València, E. Climent, 1977), ps. 71-98; i James CASEY, *Irrigació i economia al País Valencià. 1589-1689*, a «Primer Congreso de Historia del País Valenciano» (Universitat de València, 1976), vol. III, ps. 281-289.

12. Segons Cavanilles, els tarongers ocupaven unes 4.000 tafulles, xifra que suposa un poc més del 3 % de la terra regable. La tafulla d'Oriola equival a 1.185 m².

13. *Op. cit.*, vol. II, p. 362. N'és il·lustrativa la comparació amb els efectes del desenvolupament industrial a l'agricultura de Bohèmia i el seu contrast amb la Prússia del segle XVIII, segons Werner STARK, el qual aplica la teoria de la localització de Von Thünen

propietaris d'aquests predis de cítrics, que pot ajudar a conèixer els promotors i beneficiaris de la iniciativa tarongera:¹⁴

<i>propietaris</i>	<i>residència</i>	<i>extensió (ifs)</i>	<i>any</i>
1. D. Benet Santacília, capità de fragata	Elx	30	1798
2. D. Ramón Ruiz de Villafranca, de la mestrança de Ronda	Ronda	26	1798
3. Isidro Hernández, prevere	Oriola	22	1794
4. Antoine Escoubet, comerciant francès	Oriola	20	1798
5. Pedro Pérez, síndic municipal i catedràtic de la universitat	Oriola	15	1797
6. Marqués de Las Hormazas	Madrid	12	1797
7. D. Sebastià Morales, comerciant majorista	Alacant	9	1797

Resulta significatiu de no trobar-hi propietaris pertanyents a les capes rurals, i sí, en canvi, personatges que recorden abans que res la figura del rendista o de l'especulador. Aquest fenomen coincideix amb les observacions de Burriel i Chiquillo que una part considerable de les terres de les hortes de València, Gandia i Oriola pertanyien a propietaris urbans, sovint nobles, eclesiàstics o rendistes. A més hi ha, en l'opinió de Chiquillo, la tendència dels senyors a l'adquisició de terres en llocs de domini reial davant el declivi progressiu de les antigues rendes senyoriales: l'arrendament a curt termini (entre quatre anys i sis a València i a Oriola) resultava més avantatjós que no pas el cobrament ineficax i dificultós dels drets senyoriales en els pobles.¹⁵ L'any 1701 el capítol d'Oriola havia decidit d'aprofitar tres grans propietats i de fundar-hi el poble de Bigastre amb l'establiment de colons emfiteutes. Però amb prou feines un segle més tard, el 1816, els eclesiàstics reconeixien que «*si el cabildo hubiese conservado el dominio útil de las expresadas propiedades y las hubiese dado por arriendo le producirían anualmente diez veces más de lo que percibe por ellas aún entrando los gastos de su cultivo, que quedarían por la privativa utilidad del que las cultivase*».¹⁶ Havia fet crisi un antic mètode d'explotació, i els elements més dinàmics havien procurat de posar al dia l'origen de llurs ingressos.

El món rural: grans i petits pagesos

Què passa amb la gran massa pagesa? Tot sembla indicar que és aquesta la que es veurà progressivament apartada de les tendències més renovadores de

(*Niedergang und Ende des landwirtschaftlichen Grossbetriebs in den Böhmischen Ländern*, a «Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik», vol. 146, 1937, ps. 419-449).

14. Les fonts emprades són els protocols notariais de l'Arxiu Històric d'Oriola (Francisco Esbrí, 1794; Tomás Martínez, 1797 i 1798).

Convé tenir en compte que entre el 1792 i el 1827 les exportacions espanyoles de cítrics augmentaren més del 600 per cent. Josep FONTANA, *Colapso y transformación del comercio exterior español entre 1792 y 1827. Un aspecto de la crisis en la economía del Antiguo Régimen en España*, «Moneda y Crédito», núm. 115 (1970), p. 13.

15. CHIQUILLO, *op. cit.*, p. 118.

16. ARV, *Escribanías de cámara*, any 1816, núm. 97, foli 486.

l'agricultura. Durant la segona meitat del segle les seves iniciatives toparen cada cop amb obstacles més difícils. L'augment demogràfic i l'estretor de la propietat familiar havia d'impulsar l'increment de l'espai conreat, però ateses les possibilitats escasses de fer-ho i la presència d'altres agents inversors, una ampliació semblant devia resultar problemàtica per als menys afortunats.

La distribució de la propietat a l'horta de Callosa de Segura el 1768 mostra el predomini numèric de la petita propietat:¹⁷

	<i>propietaris (%)</i>	<i>superfície (%)</i>
fins a 1 ha	36,8	3,5
d'1,01 ha a 10 ha	51,0	30,0
més de 10 ha	12,0	66,4
	<i>propietat mitjana</i>	<i>%</i>
noblesa	79,4 ha	19,3
clergat	3,1 ha	3,8
estat pla	4,6 ha	76,7

No és pas que els petits camperols practiquin una agricultura de subsistència. A la fi del segle XVIII la comarca comercialitza una sèrie de productes, com ara blat, fruita i llegums, oli d'oliva, barrella, cànem i seda.¹⁸ Però allò que m'interessa de destacar és de quina manera la desigualtat econòmica es reflectia en les tensions socials.¹⁹ Aquesta diferenciació creixent de la societat pagesa es palesarà en la pugna contra el poder del senyor.

El cas de Coix és el que ofereix una major continuïtat en les accions contra el domini senyorial, iniciades el 1756. Cap al 1766, impulsats per l'ajuntament, els veïns qüestionaren la majoria de les prestacions i dels privilegis del senyor: els gravàmens damunt els gèneres venuts al poble, el monopoli del forn i del trull, l'obligació de dur el cànem a les basses del senyor, els pagaments de «peó» i palla, l'apropiació de les pastures comunals i el nomenament dels càrrecs públics. Finalment, s'arribà a demanar que fossin presentats els capítols de poblament en virtut dels quals eren exigits els drets senyorials.²⁰ Per part del poble s'allega reiteradament la manca de recursos —Coix no posseïa béns de propis, com era gairebé general a la comarca— per a continuar un plet perllongat contra el senyor i hom demanà autorització per a fer un repartiment veïnal, cosa que sempre li fou denegada.

Per part del senyor, el plet fou protagonitzat per Antonio Pacheco, arren-

17. T. SALINAS, *Callosa de Segura. Estudio de geografía agraria*, tesi de llicenciatura (València, Facultat de Filosofia i Lletres, 1975), ps. 78-80.

18. Josep M. BERNABÉ MAESTRE, *Indústria i subdesenvolupament al País Valencià (el calçat a la Vall del Vinalopó)* (Mallorca, Moll, 1975), ps. 29-33 i 53. Des del principi del segle XVIII el cànem de la comarca era elaborat a Elx (p. 60).

19. Josep M. PALOP ha estudiat les revoltes socials promogudes per la crisi de subsistències del 1766, que adquiriren forma de moviment antifeudal al sud del País Valencià: *Hambre y lucha antifeudal. Las crisis de subsistencias en Valencia (siglo XVIII)* (Madrid, Siglo XXI, 1977). Pedro RUIZ TORRES ha realitzat una valuosa anàlisi dels enfrontaments d'Elx a *Los motines de 1766 y los inicios de la crisis del Antiguo Régimen* dins *Estudios sobre la revolución burguesa en España* (Madrid, Siglo XXI, 1979), ps. 51-111.

20. Coix havia estat un lloc de moriscs.

dador dels drets senyorials en aquell poble, el qual fou acusat pels veïns d'augmentar les càrregues en benefici propi. L'ajuntament denuncia, per la seva banda, que «*el pobre de que se compone la mayor parte de este lugar queda más graüado pr. todo lo que compra a la menuda, y padiesiendo el sobreprecio... experimenta el grauamen de aniquilarse y despoblar el lugar, para adelantar con su corporal trauaxo y industria la manutención de su familia*»; mentre que Pacheco, per la banda contrària, alludeix a la seva pròpia importància a Coix «*atendidas mis notorias qualidades de la maior distinción en este pueblo*». Quin era el caràcter d'aquesta distinció també fou objecte de denúncia per part de l'ajuntament de Coix, quan protestà de les càrregues «*que perciue el arrendador del lugar Antonino, y éste el que esclauisa a los infelises vezinos por lo común pobres, no solo con el sobre precio, si con la reuenta del trigo de sus cosechas, y el que compra y otros géneros para surtir aquéllas... consiguiendo muchas ganancias en un mismo fruto y quasi sin salir de su mano*».

El resultat de la pugna és força eloqüent sobre la desigualtat de les forces. El 1770 els veïns de Coix s'avingueren a establir una concòrdia amb el senyor en la qual aquest mantenia els seus drets habituals, tot i que no havia pogut exhibir els capítols de poblament que els definien.²¹ Tot i això, m'interessa de fer notar que la lluita antisenyorial no cessà, bé que ara deixa de tenir el poble com a protagonista. Tot just signada la concòrdia, el 1773, el senyor hagué de pledejar amb José Candel, que es negava a pagar la partició de fruits. Candel, gendre de Pacheco, amb el qual havia estat arrendador dels drets senyorials «*por muchos años*», al·legava que posseïa l'escriptura de l'establiment de les seves terres, cosa que no succeïa en el cas dels altres veïns. Després de seguir el plet durant dos anys, assolí l'èxit total de les seves pretensions.²² Encara l'any 1797 el seu fill, Antoni Candel Pacheco, defensà el seu dret a no dur el seu cànem a la bassa del senyor com feia la resta dels veïns, i utilitzar la seva pròpia bassa que posseïa des de feia vint anys. Candel, malgrat reclamar el seu dret específic, raona la insuficiència general de les basses del senyor: el cànem s'hi acumula amb el risc que es faci malbé per les pluges i amb poc espai per a estendre'l, «*de modo que regularmente se ven precisados los cosecheros que lo curan en dhas. balsas a venderlo tres, quatro o más pesos menos por quintal de precio común, a que el cáñamo de la villa de Callosa confinante se vende, y por estos graves perjuicios los labradores no pueden hacer los pagos a sus tiempos ni dexar de padecer dhas. quiebras*».^{22bis} En aquest cas, després d'un plet de sis anys, Candel obtingué el reconeixement del seu dret, mentre que la resta dels veïns de Coix continuava subjecta a la concòrdia imposada pel seu senyor.

El cas de Coix permet de suposar que la lluita antisenyorial esporàdica reflectia a la comarca la pressió d'una minoria en ascens progressiu. Però també sembla probable que això es fes amb l'allunyament de la gran massa de petits llauradors, desbancats ben aviat de llur possible competència amb els poderosos.

21. En el preàmbul de la concòrdia els veïns reconeixen les «*grandes desazones que los expone a que abandonando éstos su destino de labradores empleen el tiempo que devían ocupar en el cultivo de los campos, y en hacer ricas sus casas, y familias en buscar medios a toda costa para sostener los dichos litigios, y así se ve una decadencia total, y casi ruina perpetua de sus haveres*», ARV, *Escribanías de Cámara*, any 1798, núm. 1, foli 429.

22. ARV, *Escribanías de Cámara*, any 1774, núm. 45.

22 bis. ARV, *Escribanías de Cámara*, any 1798, núm. 1, folis 47-47v.

El creixement de la població marginal

Hi ha un altre element que apareix com a destacat en la configuració d'aquesta societat: el seu caràcter exclusivament agrari. Contràriament a algunes comarques pròximes a la vall del Vinalopó, al Baix Segura no hi havia artesans rurals, tot i que hi havia primeres matèries disponibles, como ara canem, espart i seda. És cert que la ciutat d'Oriola era un nucli menestral d'una importància considerable, com es desprèn d'alguns dels seus grups principals:²³

	1778	1785
espardenyers	55	57
teixidors	65	53
fusters	59	49
sastres	38	35
sabaters	45	28
paletes	35	21
cotxers	25	17
argenteres	13	12
espasers	12	12
brocadors	8	9
tallistes	6	2
robers	4	15
dauradors	5	3

Però es tractava d'un artesanat que no ultrapassava l'àmbit urbà. En el cas de la seda, fins i tot, la seva trajectòria indica una tendència clara a la centralització. L'any 1725 el gremi d'Oriola fou el primer que decidí d'agregar-se a l'Art Major de la Seda de la ciutat de València.²⁴ Una mesura semblant devia suposar una renúncia decidida a les possibilitats d'expansió. És possible que els gremis en tinguessin prou amb un mercat restringit a la ciutat, però relativament sòlid. I, si de cas, caldria plantejar-se si un increment de la producció era rendable, sobretot en aquells moments en què la indústria naixent d'alguns indrets, com el Principat de Catalunya o Alcoi, absorbia la demanda del mercat.²⁵

Tot això devia afectar profundament també la mateixa societat agrària. Cavanilles escrivia: *«Es lástima que no se fomenten estos ramos de industria cuya materia primera la producen los campos del término: sería entonces mayor el consumo de cáñamos y linos; tendría el labrador seguridad en la venta de sus cosechas, y la clase necesitada ocupación y ganancias.»* Recentment, Franklin F. Mendels s'ha basat en l'experiència de Flandes²⁷ i ha resumit alguns dels

23. Arxiu Municipal d'Oriola (AMO), *Reparto de el real equivalente de esta ciudad de Orihuela*, del 1778 i del 1785.

24. V. MARTÍNEZ SANTOS, *La sedería...*, p. 59.

25. Alguna de les primeres fàbriques cotoneres catalanes tenia sucursal a Oriola. Cf. C. MARTÍNEZ SHAW, *Los orígenes de la industria algodonera catalana y el comercio colonial*, a Jordi NADAL i Gabriel TORTELLÀ (eds.), *Agricultura, comercio colonial y crecimiento económico en la España contemporánea* (Esplugues de Llobregat, Ariel, 1974), p. 260.

26. *Op. cit.*, vol. II, p. 371.

27. *Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process*, a «The Journal of Economic History» (1972), núm. 1, ps. 241-261. Vid. també Arnost KLIMA, *The role*

efectes que suposa la indústria rural en societats anteriors a la Revolució Industrial. D'una banda, l'ús més continu del treball desocupat o sots-ocupat durant una part de l'any. De l'altra, l'aparició d'una demanda addicional per als productes agraris. Això afavoreix uns gèrmens d'acumulació i creixement demogràfic sostinguts. També hi ha la influència dels béns que pot demanar el pagès: si els productes manufacturats al seu abast són relativament escassos, quin objecte tindria d'augmentar-ne l'excedent agrari?²⁸

L'absència d'aquests estímuls provocà, sobretot, una productivitat especialment baixa. Cavanilles ja havia observat, en referir-se a tot el conjunt del País Valencià: «*Faltan manufacturas y máquinas para ocupar los brazos que están involuntariamente ociosos.*»²⁹ L'única manera d'augmentar els ingressos, per a la gran majoria dels pagesos, és incrementar el treball de la terra. Però hi ha, amb tot, una sèrie de factors que limiten aquesta possibilitat. D'una banda, hi ha els pagesos que no tenen terra, atesa la distribució desigual de la propietat a la comarca. Però hi ha, a més, una àmplia capa de llauradors amb petites propietats. Per a aquests també hi ha un límit de les possibilitats productives: la migradesa de llurs propietats o unes condicions dures d'arrendament que redueixen el marc dins el qual és rendable, per a una gran part de la població rural, de continuar treballant. El que vull destacar és que probablement l'evolució de la política econòmica va fer caure el llindar del màxim tècnic per a un gran nombre de petites explotacions cerealístiques. Aquest devia ser l'efecte, especialment, del decret de llibertat de comerç de grans i d'abolició de la taxa promulgat el 1765. De fet, tal com ha estudiat Gonzalo Anes,³⁰ l'eliminació d'un preu mínim per a les compres de blat perjudicà notablement els pagesos, que es veïeren obligats a vendre llur producte a un baix preu. D'aquesta manera baixava perillosament el nivell de rendabilitat en les petites explotacions. No era aquest, però, el cas dels llauradors rics, que podien emmagatzemar una part de llur producció per a vendre-la a les èpoques d'escassetat o per a deixar-la als més necessitats per a sembrar.

El 1774 els representants dels llauradors d'Oriola i la seva comarca manifestaven una sèrie de fets que posaven en perill la continuïtat de llur dedicació a l'ofici.³¹ Els representants afirmaven que eren «*los más, arrendadores, y otros, de cortas propiedades*», i relacionaven aquesta circumstància amb llur dèbil capacitat d'autonomia econòmica: «*...por los meses de invierno, y tiempos en que tienen más que trabajar, y gastar para sus labores y cultivos..., se*

of rural domestic industry in Bohemia in the eighteenth century, a «The Economic History Review», XXVII (1974), ps. 48-56; Hisao OTSUKA, *The market structure of rural industry in the early stages of the development of modern capitalism*, a «Deuxième Conférence Internationale d'Histoire Économique» (París, Mouton, 1965), vol. II, ps. 457-481. Per a una anàlisi dels efectes de la difusió de la indústria a la comarca d'Alcoi, *vid.* R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÈ, *op. cit.*, ps. 115-127.

28. Stephen HYMER i Stephen RESNICK discuteixen les possibilitats de desplaçament i distribució de l'esforç en societats agràries com a resposta a estímuls distints a *A model of an agrarian economy with nonagricultural activities*, «American Economic Review», LIX (1969), ps. 493-506. *Vid.* Ester BOSERUP, *Las condiciones del desarrollo en la agricultura* (Madrid, Tecnos, 1967), ps. 75-92 i 111-116.

29. *Op. cit.*, vol. I, ps. 167-168.

30. *Las crisis agrarias en la España moderna* (Madrid, Taurus, reimpressió, 1974), ps. 336-397.

31. ARV, *Real Acuerdo*, 1774, folis 767-786v.

hallan escasos y faltos de dinero para adelantar su labranza, y por esta necesidad lo buscan de personas acaudaladas que lo suelen dar con gravamen, y señaladamente a bolverlo a tiempo que les desarma el aprovechamiento y buena venta de sus cosechas y frutos».

L'endeutament progressiu i la manca de recursos portaven cap a la paralització de l'agricultura: «...reconociendo el estado, y decadencia de la labranza a que habian venido de muchos años a esta parte en aquella tierra, y que en los últimos de la esterilidad había llegado a tanto extremo, que los constituía en una suma necesidad que los amenazaba de incidir en una total imposibilidad de continuarlo, y hacer la sementera en los tiempos oportunos».

D'aquesta manera, els petits agricultors es devien veure arrossegats cap al grup de la població marginal.³² Encara que hi influïssin els mecanismes econòmics, com ara l'abolició de la taxa del blat, caldria no oblidar l'entrecreuament de fenòmens socio-culturals en aquesta degradació cap a la pobresa: a la inexistència d'una alternativa industrial s'afegeix, com a contrapartida, la possibilitat de recórrer a l'Església o a la liberalitat dels propietaris rics.³³ Les activitats de les classes necessitades per tal d'assolir elevar el nivell de llurs ingressos mostra unes diferents possibilitats d'elecció. Així, a Alacant, els jornalers en èpoques d'atur «...se ocupan muchos en hacer cuerdas pleita para espuestas y otras manufacturas de esparto útiles para la agricultura». També les dones fan treballs d'espart, «recurso ordinario para la clase infeliz del pueblo».³⁴ En canvi, l'estructura social particular de la ciutat d'Oriola ofería alternatives de subsistència que inhibien d'altres ocupacions productives. El cens del 1761 advertia sobre els jornalers: ³⁵ «Las personas que con el nombre de jornaleros se explicarán son igualmente de la clase de pobres, pues estos meramente se mantienen

32. La caiguda dels preus del blat, accentuada al principi del segle XIX, devia afectar les terres recentment destinades al conreu i els pagesos amb menys possibilitats d'emprar adobs. Una memòria sobre l'agricultura valenciana assenyalava, l'any 1803, que els propietaris «son pocos en el egercicio de cultivar», però que «salen, como suele decirse, a un lado por cargas que tengan los frutos de sus cosechas, porque las tierras con los muchos abonos dan el sumo posible». En canvi, la majoria dels llauradors amb prou feines assolien rendiments per a satisfer les càrregues i despeses, motiu pel qual, «persuadidos de su desgracia, no entretienen la imaginación en otro que agenciar el diario jornal, deseando que dure y no sea floxo, abandonando la poca tierra que regularmente tienen arrendado por no perder un solo día, y de no asistirla a uso y costumbre les produce muy escasamente, y al vencer las pagas no tienen con que satisfacerlas, y los dueños se vuelven a incorporar de ellas, recayendo en mayor miseria, y así sucesivamente va minorándose la clase de hombres útiles, y aumentándose la de pobres y vagos». Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València, C-42, Memorias, 1803, «Sancta rusticitas omnia palam habet».

33. Sobre l'actuació de la noblesa valenciana (entre la qual hi havia l'oriolà marquès d'Arneva) i, sobretot, de l'Església per a pal·liar l'atur dels treballadors de la seda a la ciutat de València, cf. V. MARTÍNEZ SANTOS, *La selería...*, ps. 177-186.

34. Enrique GIMÉNEZ LÓPEZ, *Aproximación al estudio social de Alicante en el siglo XVIII*, «Item», CEU d'Alacant, núm. 1 (1977), p. 22.

«Igualmente se emplean de continuo un número considerable de gente pobre, especialmente mujeres en la fábrica de libanes y filetes de esparto, y asimismo hay muchos hombres que se ocupan de transportar con sus carruajes los géneros comerciales desde los almacenes del muelle.» L. MAS Y GIL, *Informe incompleto sobre Alicante. Año 1804* (Alacant, Ajuntament d'Alacant, 1972), p. 33.

35. AMO: *Copia de el Vezindario de los Vezinos seculares de esta ciudad, y su término, con exprecion de los pares o juntas del abor, y ganados lanares practicado en cumplimto de la orden de el Sor. Intendte. Gral. de el Reyº de 16 de marzo y Auto. del Sor. Govor. por Dn. Joseph Reig, Proc. general de esta ciudad.* — Orihº 1761, folis 2-2v.

con el sudor de sus brazos sin tener seguro diario jornal, y por consiguiente tan poco que comer los días que les falta que trabajar, y en qualquier quebranto de salud allarse precisados a pedir limosna.»

Uns quants decennis més tard, Cavanilles associà el baix nivell de productivitat de la població i la seva dependència del poder econòmic de l'Església: ³⁶ «Todas [las familias] pudieran ser felices, como igualmente las de otros pueblos, si hombres y mugeres se aplicaran más al trabajo, y las fortunas estuvieran repartidas con menos desigualdad. Es muy grande la porción de frutos que perciben los eclesiásticos y comunidades religiosas, y tan considerable la que se reparten los señores y ricos propietarios, que apenas tienen con qué subsistir aquellos hombres, a cuyos sudores y fatigas se deben las cosechas. Reciben a la verdad quantiosas limosnas sin mejorar de suerte, lo que conseguirían si dirigidas al aumento de fábricas hallasen ganancias y ocupación perenne.»

En una economia endarrerida, amb una estructura escassament diversificada, gairebé no hi ha possibilitats alternatives de col·locar la mà d'obra. Quan l'esforç que es realitza no és compensat pel producte que se n'obté, no val la pena de continuar el treball. Fins i tot en determinades societats, l'existència d'un poder econòmic generós fa davallar el límit on s'inicia la població marginal.³⁷ Quina proporció suposava, aquest grup de població? Amb prou feines si pot saber-se'n l'abast en un moment molt concret, d'acord amb les dades del 1761: ³⁸

	1	2	3
ciutat	9,8	15,6	25,4
horta	7,4	23,3	30,7
camp	9,6	26,6	36,2
conjunt del municipi	9,0	19,4	28,5

1. Percentatge dels pobres de solemnitat sobre el total de veïns seculars.
 2. Percentatge de jornalers.
 3. Resultat de sumar 1 + 2.
-

Cal apreciar el significat que té aquest percentatge global, pròxim al 29 per cent: resulta perfectament equiparable a la proporció de pobres d'algunes regions europees durant els segles xiv i xv.³⁹ Una població d'activitats econòmiques més desenvolupades, com era Alcoi, presentava un contrast marcat amb el panorama d'Oriola: el 1764 els pobres de solemnitat suposaven només un

36. *Op. cit.*, vol. II, p. 373. Anteriorment havia escrit: «Y no todos aman el trabajo: faltan a infinitos la propiedad, y tal vez por esto ni se esfuerzan a mejorar su suerte, ni aseguran subsistencias para sus familias. Nótese indolencia en las mugeres, que lo esperan todo de sus maridos, por lo común jornaleros» (*Ibid.*, p. 359).

37. J. ROBINSON, J. EATWELL, *Introducción a la economía moderna* (Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1976), ps. 91-97; Alfred SAUVY, *Teoría general de la población* (Madrid, Aguilar, 1957), ps. 73-75; Bronislaw GEREMEK, *La población marginal entre el medioevo y la era moderna, a Agricultura y desarrollo del capitalismo* (Madrid, A. Corazón, 1974), ps. 243-265.

38. AMO, *Copia de el Vezindario...* Els percentatges han estat calculats sobre el total de veïns, en què hi ha inclòs un nombre considerable del qual no en consta altra cosa que el nom. Els veïns indeterminats formen l'11,8 % del municipi (5,5 a la ciutat, 22,2 a l'horta i 15,3 al camp).

39. B. GEREMEK, *op. cit.*, p. 250.

1,3 % dels veïns d'Alcoi.⁴⁰ Un altre punt de referència pròxim és la ciutat d'Alacant, on els veïns pobres representaven, l'any 1732, el 7,7 % del total.⁴¹ Aquest és, per tant, un factor d'endarreriment que cal tenir present per a comprendre la realitat complexa que combina l'endarreriment econòmic amb el creixement d'alguns sectors agraris.

El paper de l'Església

És aquí on la ciutat no industrial adquireix el seu autèntic sentit en relació amb un medi d'aquesta naturalesa. La ciutat no ofereix treball a la població rural, encara que, en canvi, sí que contribueix a la seva subsistència. És el que passa, en línies generals, en èpoques de catàstrofe, però també d'una manera permanent. Els pobles de l'horta estableixen la venda del pa i de la resta dels productes en règim d'estanc, amb un sobrepreu de dos diners per damunt del preu de la ciutat.⁴² Hi ha diversos motius perquè això sigui així. La població urbana és menys autosuficient i hi ha una demanda d'una major entitat per a tota mena de béns. Pel que fa a l'aliment fonamental, la ciutat és el punt de confluència dels delmes, i això contribueix considerablement a proporcionar subsistències per a la gran massa indigent, tal com informaven l'any 1806 dos fabricants de pa: ⁴³ «*Que el trigo que se vende en las que llaman fábricas de Santa María o cathedral, Santa Justa y Santiago de Orihuela, que es de las cosechas de los diezmos, que suele también venderse de cuenta de los partícipes canónigos y curas, es de inferior calidad, del que acostumbra surtirse los pobres, cuyo trigo como que es del que contribuyen los cosecheros por dro. de diezmo y primicia tiene mezcla de semillas impropias, y por esta razón se vende y ha vendido a mucho menor precio del trigo corriente u ordinario del Real Pósito.*»

La ciutat pre-industrial, com ha recordat Hobsbawm,⁴⁴ és un indret on viuen

40. Elaboració pròpia a partir de R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÈ, *op. cit.*, ps. 28-33. La xifra de pobres del 1730 és d'un 6 per cent, i la del 1736, que és excepcional, del 13,7 per cent (p. 28, n. 13).

41. Elaboració pròpia a partir d'E. GIMÉNEZ LÓPEZ, *art. cit.*

42. L'alcalde major d'Oriola, Don Antonio Sobrecasas, ho raonava així l'any 1767: «...pudiendo ser el motivo de esta diferencia el que en dhos. lugares por su cortedad de becindario, no haber proporción de tener pósitos de pan y corto el consumo de éste y los demás de dhos. géneros de tienda. Y ser sus abastecedores de cortos caudales como lo es el consumo no pueden hacer compras grandes, ni por maior, sino regularmte. de segunda mano, por esta razón para que subsistan abastecedores se haze indispensable el maior precio de los géneros en dhos. lugares que no en esta ciudad de Orihuela, porque en ella, como es mucho el consumo de los géneros comestibles en eso fundan sus abastecedores las maiores ganancias» (ARV, *Escribanías de Cámara*, 1766, núm. 171). Encara l'any 1833 l'ajuntament d'Oriola i l'Audiència Reial de València informaven que calia, per al proveïment de la capital del Baix Segura, el manteniment del gremi de forners (Archivo Histórico Nacional [AHN], Consejo de Aragón, lligall 6897, núm. 79). Barcelona gaudia de l'elaboració lliure de pa des del 1767 (G. ANES, *op. cit.*, p. 393).

43. ARV, *Escribanías de Cámara*, 1797, núm. 174, folis 952v-953.

44. *Rebeldes primitivos* (Esplugues de Llobregat, Ariel, 2a ed., 1974), ps. 165-190. Sobre la mendicitat i la seva relació amb el bandolerisme, Olwen HUFTON, *Begging, vagrancy, vagabondage and the Law: an aspect of the problem of poverty in eighteenth-century France*, «European Studies Review», II (1972), ps. 97-123; T. LEGOFF i D. SUTHERLAND, *The revolution and the rural community in eighteenth-century Brittany*, «Past and Present», núm. 62 (1974), ps. 96-119. Sobre l'Anglaterra pre-industrial, D. C. COLEMAN, *Labour in*

en simbiosi els desposseïts i els grups privilegiats. El lloc destacat que aquests ocupaven en l'organització i supervivència de la ciutat resulta palès. També són ells els que en fixen la fesomia urbana, tal com reflectia Cavanilles: «Hay en ella multitud de calles espaciosas y rectas, casas magníficas, templos suntuosos, adornados con vistosos mármoles del reyno: viven allí muchos nobles, hacendados y ricos.»⁴⁵ Aquest centre de riquesa i alhora de misèria apareix com a fonamental per a una pagesia en dificultats. En connexió amb els fenòmens esbossats el 1774, l'any 1791 els representants del «gremio de los labradores, cosecheros y jornaleros de estos de la huerta y campo de la Ciud. de Orihuela» exposaven al rei Carles IV les raons per les quals demanaven que el bisbat fos per a l'ardiaca de la catedral: «Hallándose vacante este obispado..., nos parece que ninguno podrá llenar la medida de nros. deseos, y socorrer nras. necesidades, especialmte. en la siembra quando más se necesitan los granos, y dinero para socorrernos, como el Sor. Dr. Dn. Pedro Albornoz y Cebrián, dignidad de deán... de donde lo llamamos nro. padre, y padre de pobres.»

L'Església contribuïa a mantenir un sector important de la població que es veia inclinada cap a la indigència. Però, alhora, aquesta «turba urbana» tenia un paper destacat en mans del clergat. El 1809 el capítol catedral d'Oriola pledejà amb el seu arrendatari de delmes, Vicente Córdova, veí de Callosa de Segura. En defensa de les seves acusacions, el capítol proposa nou testimonis: sis jornales, dos llauradors i un mestre paleta. Tots ratifiquen plenament les afirmacions del capítol i afegeixen per llur propi compte encara una nova acusació: Vicente Córdova no ha distribuït els mil pesos que el bisbe Cabrera havia llegat el 1798 amb càrrec als delmes perquè fossin repartits entre tots els pobres del bisbat. És cert que Córdova argumenta amb nou detalls que tots els testimonis depenen de la generositat del capítol per a llur subsistència, però aquest tot seguit troba altres testimonis que justifiquen que els abans indicats «no son pobres pordioseros ni mendigos y que, si en alguna ocasion en tiempo de invierno buscan quien los remedie, cualquier otro lo hace aunque sea de mejor capa que ellos».⁴⁷

La capacitat de mobilització de l'Església devia anar arribant a nivells encara superiors a mesura que s'agreuja la crisi al començament del segle XIX. És també el moment en què aquestes relacions de dependència es palesen més eficaces. Després de les corts de Cadis, l'ajuntament de Redovà, senyoria dels dominicans d'Oriola, sollicita la reversió a la corona. L'elecció de justícies ha estat conferida a l'Audiència Reial de València, la qual en fa la designació a proposta del veïnat. Només tres veïns, Don Pedro Capellín, Ramon Mayans i José Soler, protestaren per les interferències de la comunitat de dominicans,⁴⁸ la qual

the English economic of the seventeenth century, a «The Economic History Review», vol. VIII, núm. 3 (1956), ps. 280-295; i P. A. SLACK, *Vagrants and vagrancy in England, 1598-1664*, *ibid.*, vol. XXVII (1974), ps. 360-379. Sobre els moviments urbans de caràcter conservador, G. RUDE, *La multitud en la historia* (Buenos Aires, Siglo XXI, 1971), ps. 141-155. Són d'un gran interès les observacions d'Antonio GRAMSCI sobre Nàpols a *Notas sobre Maquiavelo, sobre la política y sobre el estado moderno* (Buenos Aires, Nueva Visión, 1972), ps. 287-289.

45. *Op. cit.*, vol. II, p. 374.

46. AHN, *Consejos*, lligall 19334, núm. 5. Hi ha representacions amb el mateix motiu, de «los pobres de Orihuela», l'ajuntament i l'hospital de la ciutat.

47. ARV, *Escribanías de Cámara*, 1809, núm. 72.

48. ARV, Real Acuerdo, llibre 111, 1816, folis 1060-1061v.

«...ha desplegado todos los resortes imaginables y ausiliados de la prepotencia y valimiento que presta la riqueza han sido realmente los que han propuesto los empleos de justicia de Redován y los que por medio de comisionados de su orden facilitan el nombramiento en Valencia... Se ha realizado así en efecto los años pasados, y ya las ofertas ya el manejo y autoridad de la comunidad, unida a la gran propiedad que goza produce un partido decidido y entregado a su voluntad».

Un fenomen semblant es produí també en el plet sobre el monopoli del forn, botiga i fleca del lloc de Bigastre, pertanyent a la senyoria del capítol catedral d'Oriola. La iniciativa, la prengué en aquest cas Don Manuel Villanueva, membre de l'ajuntament, l'any 1815.⁴⁹ El capítol pogué presentar vint-i-dos individus —catorze dels quals eren llauradors o jornalers— que testifiquessin la justícia i la bondat de la senyoria, alhora que acusaven Villanueva d'ocupar («con el poder y riqueza que tiene en el lugar de Bigastro») terres d'un camí públic i d'haver-se introduït a l'ajuntament. Significativament, els testimonis de Manuel Villanueva no aparegueren per enlloc i el capítol assolí el reconeixement ple de la seva senyoria, de moment.

Per suposat que hi ha tota una sèrie de fenòmens ideològics molt importants que no poden ésser reduïts grollerament a uns mecanismes econòmics. Només he pretès de suggerir les condicions generals que afavorien el fet que prosperessin unes relacions de dependència pel que fa als poders de la vella societat. Cal no oblidar tampoc que aquesta no sempre va articular la seva defensa d'una mateixa manera. Però l'explicació d'unes posicions col·lectives reaccionàries requereix una relació complexa, que vagi més enllà d'un mer mimetisme. Alhora, la composició de les masses absolutistes i les categories que les enfrontaven amb altres grups socials poden contribuir a explicar el joc d'aliances amb què es realitzaren les transformacions del segle XIX,⁵⁰ així com llur abast i límits reals.

49. ARV, *Escribanías de Cámara*, 1816, núm. 97.

50. Vid. els plantejaments recents de Josep FONTANA, *Para una renovación de la enseñanza de la historia*, «Cuadernos de Pedagogía», núm. 11 (1975), ps. 10-13, i *La revolución liberal. Política y Hacienda en 1833-1845* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1977); Alberto GIL NOVALES, *Del Antiguo al Nuevo Régimen en España. Ensayo de interpretación*, a *Crisis del Antiguo Régimen e industrialización en la España del siglo XIX* (Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1977), ps. 27-44; Jordi MALUQUER DE MOTES, *El socialismo en España y revolución liberal* (Barcelona, Crítica, 1977); Miguel ARTOLA, *Antiguo Régimen y revolución liberal* (Esplugues de Llobregat, Ariel, 1978); Bartolomé CLAVERO, *Política de un problema: la revolución burguesa en España* dins *Estudios sobre la revolución burguesa en España*, ps. 3-48. Sobre el realisme en concret, veg. Jaume TORRAS, *Liberalismo y rebeldía campesina* (Esplugues de Llobregat, Ariel, 1976).